

ՏԱՐՈՆ ԱԲԵՂԱ ՂՈՒԼԻԿՅԱՆ

ՄԱՂՐԱՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԸ ԵՎ «ԱԶԴԱՐԱՐ»-Ի ԱՎԱՆԴՆԵՐԸ

Ազգային կյանքի վերելքը և պարբերական մամուլի սկզբնավորումը հնդկահայ գաղութում

Հայերը Հնդկաստանում առաջին գաղթօջախները հաստատել են դեռևս 16-րդ դարում: Իսկ առաջին հայկական եկեղեցին կառուցվել է 1547 թ. Մադրասում: Հայ գաղթօջախները երկրում աչքի ընկնող դեր էին կատարում տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում և հատկապես Մադրասում, Հահոռում, Ագրայում: Հնդկական աշխարհի ամենավաղ եվրոպականացած և անգլիական ոգու դրոշմով խորագույնս տոգորված Մադրաս քաղաքում է հատկապես ծաղկում հնդկահայ գաղութներից ամենագորեղն ու պատվականը, որի պատմությունն ազգային տարեգրության մեջ թողեց մի անմոռանալի էջ, որում հիշատակվում են մի շարք կարևոր ձեռնարկներ, որոնք նորագույն ժամանակների հայկական վերածնության ամենագեղեցիկ ազդակները հանդիսացան¹:

Երբ 1722 թ. աֆղանները նվաճում են Սպահանը և Նոր Զուղան, մեծաթիվ հայեր հիմնովին գաղթում են Հնդկաստան: Հենց երկրի կենտրոնական քաղաքներում էլ վերջիններս ստեղծում են բազմամարդ ու կուռ հայկական գաղթօջախներ: Պատմական գրականության մեջ հիշատակվում են առանձին մեծահարուստ հայերի անուններ, որոնք բարի հիշատակ են թողել քաղաքաշինության ասպարեզում: Հնդկահայ վաճառականներն աչքի են ընկել նաև որպես խիզախ ծովագնացներ, որոնց հայաևուն նավերը («Հայկ», «Արամ», «Տիգրան») հասնում էին մինչև Իսպանիա, Պորտուգալիա, Ֆիլիպիններ, Չինաստան:

Հայ առևտրականների վիճակը, սակայն, աստիճանաբար վատանում է, երբ երկիր են մուտք գործում հոլանդացիներն ու ֆրանսիացիները: Հարկ ենք համարում նշել, որ պորտուգալացի առևտրականները Հնդկաստան էին եկել դեռևս 16-րդ դարում: Հայ առևտրականների գործունեությունն անկում է ապրում հատկապես այն բանից հետո, երբ 18-րդ դարում անգլիացիները, մեկը մյուսի հետևից զավթում են Հնդկաստանի առանձին երկրամասերը: Հնդկահայերը ևս աշխույժ մասնակցություն են ունենում 1756-1763 թթ. հնդիկ ժողովրդի հակազաղութային, ազատագրական պայքարին: Ապստամբությունը ճնշվում է, և, Անգլիայի համայնքների պալատի որոշմամբ, լուծարվում է «Արևելա-հնդկական ընկերության» դաշինքը հայ առևտրականների հետ: Հայերը կորցնում են իրենց կշիռն ու նախկին դիրքը միջազգային շուկայում:

Չնայած դրան՝ հայ հասարակական կյանքը գաղթօջախում շարունակում էր ընթանալ նախկին հունով: Այն առանձնապես աշխուժանում է XVIII դարի երկրորդ կեսին, երբ Մադրասում իրենց գործունեությունն են ծավալում Հովսեփ Էմինի մեր-

¹ Տե՛ս S. Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, Հնդկահայք, Զ, Երուսաղեմ, 1941, էջ 42:

ձավոր բարեկամ, գաղափարակից Մովսես Բաղրամյանը և նորջողայեցի մեծահարուստ վաճառական Շահամիր Շահամիրյանը:

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրն իր կնիքն է դրել ինչպես հայության կյանքի յուրաքանչյուր ոլորտի, այնպես և մշակույթի բոլոր ճյուղերի, այդ թվում նաև՝ մամուլի պատմության վրա: 1794 թվականին հայ պարբերական մամուլի սկզբնավորումը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում իր հետ նոր խնդիրներ և զարգացման ոլորտներ է բերում: Պատմական ու մշակութային այդ կարևոր իրադարձությունը պայմանավորված էր տեղի հայ գաղթօջախի հանրային կյանքի զարգացման բարձր աստիճանով, հնդկահայ խոշոր լուսավորիչների մշակած ազատագրական շարժման գաղափարախոսության անմիջական ներգործությամբ:

Շահամիրյանի ձեռամբ էլ 1771 թ. Մադրասում հիմնադրվում է հայկական տպարանը: Այստեղ է 1772-ին տպագրվում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գիրքը, ինչը հայ իրականության մեջ հանդիսանում է քաղաքական հրապարակախոսության հիմնաքարը:

Մ. Բաղրամյանի աշխատությունն ամբողջովին տոգորված էր ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարով: Այն գործնական հրահանգներ էր պարունակում այդ շարժումը նախապատրաստելու և օտար նվաճողներից Հայաստանի ազատագրումն իրականացնելու ուղղությամբ: Իր գրքում հեղինակը պարզաբանում էր երիտասարդության, հայ ծնողների ու հոգևորականության անելիքները, պրոպագանդում ժողովրդի լուսավորության ու նրա միավորման անհրաժեշտությունը, մատնանշում Հայաստանում ստեղծվելիք ապագա հանրապետական համակարգի կառուցվածքը:

Հայ իրականության համար բացառիկ այս աշխատությանը հետևում է Մադրասի հայ համայնքի ինքնավարության օրենսգրքի ստեղծումը: Այն կազմվել էր Շահամիր Շահամիրյանի ձեռքով («Տետրակ, որ կոչի Նշանակ, վասն կառավարելոյ ինչս որբոց և առանց կտակ ննջելոց», 1783 թ.): Այդ կանոնադրությունը, որ պետք է նպաստեր գաղթօջախի կենսունակության ամրապնդմանը, իբրև գործող օրենք կիրառության մեջ է մտել 1784-ին և գործադրվել մի քանի տասնամյակ: Այստեղ որոշակիորեն նշված էին պետության և Եկեղեցու անջատման կարևորությունը, ինքնավարության բարձրագույն ատյանի՝ Մադրասի հասարակաց ժողովի ժողովրդական ընտրության սկզբունքները և այլն:

Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունը հայ ազատագրական շարժման երրորդ փաստաթուղթն է՝ ապագայի Հայաստանի Մահմանադրության նախագիծը: Այն տպագրվել է 1788-1789 թթ.: Առաջին բաժնում Շահամիրյանը, քննության առնելով ազատագրված Հայաստանում ստեղծվելիք պետականության բնույթը, նախապատվությունը տալիս է հանրապետական համակարգին: Երկրորդ բաժինը, որ բաղկացած է 521 հոդվածից, սահմանում է Հայաստանի պետական բարձրագույն մարմնի՝ նախարարության ընտրությունների կարգը: Այստեղ, բազմաբնույթ խնդիրների հետ մեկտեղ, առաջ են քաշվում խոսքի, գործի և մտքի ազատության, Եկեղեցիի պետությունից և դպրոցը Եկեղեցուց բաժանելու հարցադրումները: «Որոգայթ փառացը» համարելով «Հայաստանի ապագա կազմակերպության վերաբերյալ մեծակերտ ուտոպիա»՝ հնդկահայ գաղթօջախի լուսավորական շարժման պատմության լավագույն հետազոտող Թադևոս Ավդալբեգյանը Շահամիրյանին համարում է «Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության գործիչների ար-

Ժանավոր զինակիցը քնած Արևելքում»²:

Այս ամենը նպաստավոր հող էր ստեղծում գաղթօջախի մտավոր կյանքի աշխուժացման համար: Եկեղեցիներին կից գործում էին դպրոցներ՝ մեծաթիվ աշակերտությամբ: Հայ մանկավարժներից և կրթված վաճառականներից ոմանք թարգմանություններ էին կատարում եվրոպական գրականությունից: Մադրասում վաճառվում էին Նոր Նախիջևանի նորաստեղծ տպարանի հրատարակությունները:

Այստեղ մեծ պահանջարկ ունեին նաև Վենետիկի Մխիթարյանների տպագրած գիտահանրամատչելի գրքերը: Հայ վաճառականները շփվում էին եվրոպական առևտրականների հետ, կարդում օտարալեզու թերթեր և գրականություն: Ահա հնդկահայ գաղութի ազգային կյանքի վերելքի այս պահին է Հարություն քահանա Շավոնյանը ծավալում իր լուսավորական-հրատարակչական գործունեությունը:

Հարություն քահանա Շավոնյանի լուսավորական-հրատարակչական գործունեությունը

Հարություն Շավոնյանը (1750-1824), որ ծնվել ու մեծացել էր Պարսկաստանի Շիրազ քաղաքում, ժամանակի կրթված մտավորականներից էր: Նա ոչ միայն քաջատեղյակ էր հայ հին և միջնադարյան մշակույթի պատմությանը, այլև տիրապետում էր պարսկերեն ու անգլերեն լեզուներին, ծանոթ էր պարսից դասական գրականությանը: Հանգամանքների դժբախտ բերումով կորցնելով մանկահասակ երկու զավակներին՝ Շավոնյանը թողնում է աշխարհիկ կյանքը և իրեն նվիրում ճգնակեցության: Նա Շիրազին մոտ գտնվող Բաբաբուհ լեռան մենաստանում ամբողջ յոթ տարի անցկացնում է պարսիկ ճգնավոր դերվիշների ընկերակցությամբ՝ այստեղ զբաղվելով փիլիսոփայության և աստվածաբանության ուսումնասիրությամբ: Միաժամանակ Շավոնյանը փորձում է խորամուխ լինել բնության գաղտնիքների մեջ, իր համար բացահայտել բազում անհայտներով լի շատ խնդիրների լուծման առեղծվածային ճանապարհը:

1784 թ. Մադրասի ուսումնասեր հայերը դիմում են Նոր Ջուղայի հոգևոր առաջնորդին և նրանից խնդրում՝ մի գիտնական քահանա ուղարկել Մադրաս: Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը մենաստանից հետ է կանչում Շավոնյանին և ուղարկում Հնդկաստան: Նույն թվականից Շավոնյանն ստանձնում է Մադրասի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավագ քահանայի պաշտոնը և կարճ ժամանակում հայտնի դառնում իր գիտելիքներով, աշխատասիրությամբ և առաքինի վարքով:

Հ. Շավոնյանը 1789-ին ձեռք է բերում Շահամիրյանի տպարանը, որի համար անձամբ նոր տառեր ձուլելով՝ զբաղվում է նաև հրատարակչական գործունեությամբ: Առաջնորդվելով իր օրերի լուսավորական շարժման խնդիրներով՝ տպագրում է այնպիսի գրքեր, որոնք օգտագործվում էին տեղի դպրոցներում: Իր հրատարակչական գործունեության առաջին տարիներին նա տպագրում է Պաղտասար Դպիրի «Գիրք քերականութեան», Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի», Թադեոս Սոգինյանցի «Տետրակ, որ կոչի ողբ Հայաստանեաց» գրքերը, Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի Կոնդակները՝ ուղղված հնդկահայերին, և այլն:

² Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 272 («Շահամիր Շահամիրյանն ու հնդկահայոց համայնական ինքնավարությունը XVIII դարում» հոդվածը):

Շմավոնյանի հրատարակչական գործունեության սկզբնական փուլում արդեն նրան մեծ նվիրվածությամբ օգնում էր գաղթօջախում ձևավորված լուսավորական գործիչների երկրորդ սերունդը, որը շարունակում էր «Մադրասի խմբակի» ստեղծած լուսավորական շարժման ազնիվ ավանդույթը: Նրանց անմիջական օգնությամբ էր նաև, որ Շմավոնյանն իրականացնում է հայ լրագրության ստեղծման իր խիզախ մտահղացումը: Այդ գործիչներից աչքի էին ընկնում Մադրասում մեծ հեղինակություն վայելող Տեր Թադեոս Տեր-Անդրեասյան-Սոգինյանցը, առևտրական և արձակագիր Հակոբ Այուբյանցը, երիտասարդ բանաստեղծ Սեթ Սամյանը, տպարանային աշխատող և թարգմանիչ Մկրտում Միմենյանցը, Շ. Շահամիրյանի թոռը՝ վաղամեռիկ Հակոբ որդու տղան՝ Նազարը:

Շմավոնյանի հրատարակությունների մեջ բացառիկ երևույթ էր 1791 թ. տպագրված Թ. Սոգինյանցի «Տետրակ, որ կոչի Ողբ Հայաստանեաց» պոեմը: Գրքույկի գաղափարական հստակ ուղղվածությունը, հայ ժողովրդի վիճակի և նրա ապագայի շուրջ հեղինակի խորհրդածությունները, Մայր Հայաստանի բանաստեղծական կերպարի ստեղծումը, ինչպես նաև խորագիրը, որը հիշեցնում է «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գիրքը, վկայում են նախորդ սերնդի հնդկահայ հրապարակախոսական մտքի հետ Սոգինյանցի հայացքների ուղղակի կապի մասին:

Քաղաքական հասկանալի նկատառումներով Շմավոնյանը 1792 թ. առանձին գրքույկով, իսկ հետագայում նաև «Ազդարարի» էջերում տպագրում է Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղությանի՝ հնդկահայերին ուղղած Կոնդակները: Դրանցում Արղությանը ներկայացնում էր Նոր Նախիջևան և Գրիգորուպոլիս քաղաքների հիմնադրման, ինչպես նաև Եկատերինա Երկրորդի կողմից հայ ազգաբնակչությանը տրված առանձնաշնորհումների մասին: Շմավոնյանը միաժամանակ արտատպում է այդ առիթով հայերին ուղղված կայսերական հրովարտակը, որը մեծամեծ հույսեր էր ներշնչում հնդկահայերին՝ ռուսական կայսրության օգնությամբ Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ:

«Ազդարար»-ի (1794-1796) հրատարակության նախադրյալներն ու պատմական անհրաժեշտությունը

Հնդկահայ գաղթօջախի աշխույժ մթնոլորտը, Հայաստանի մոտալուտ ազատագրության հեռանկարը և այդ կապակցությամբ ազգն ինքնաձանաչողության հասցնելու անհրաժեշտությունը Շմավոնյանին հուշում են ամսաթերթ հրատարակելու միտքը: 1794 թ. օգոստոսին նա մի ծանուցում է տարածում՝ ուղղված Մադրասի «Բարեպաշտ պարոնաց և մաքրակենցաղ տիկնաց», որում հայտնում էր առաջիկայում «Ազդարար» անվանումով ամսագիր հրատարակելու իր վճիռը և խնդրում՝ բաժանորդագրվել:

1794 թ. հոկտեմբերի 16-ին լույս է տեսնում «Ազդարարի» առաջին համարը³: «Առաջաբանություն» կոչված մուտքի խոսքում «Ազգին շնորհապարտ» և նրա «ամենախոնարհ քահանա» Շմավոնյանը հայտնում էր, որ ձեռնարկելով հայ պարբերաթեր-

³ Ըստ երկրների՝ առաջին պարբերաթերթը հրատարակվել է Գերմանիայում՝ 1583 թվականին, այնուհետև Ֆրանսիայում՝ 1609 թ., Անգլիայում՝ 1622 թ., Ռուսաստանում՝ 1702 թ.: «Գազետա» տերմինը առաջինն օգտագործել է Թեոֆրաստ Ռենդոն, որը 1631-ին հիմնադրել է «LA GAZETTE» թերթը:

թի հրատարակությունը՝ երկու նպատակ է հետապնդում. նախ՝ հնարավորություն ստեղծել հայ մտավորականների համար տպագրել իրենց գրքերն ու հոդվածները, և ապա՝ ընթերցանության նյութ տալ հասարակությանն ու ազգի մանուկներին: Ինչ վերաբերում է ամսագրի կառուցվածքին, ապա խմբագիրը հայտնում է, որ առաջին բաժինը հատկացվելու է գեղարվեստական գրականության և հայ մատենագիրների գործերի տպագրությանը, իսկ երկրորդ բաժինը՝ արտասահմանյան երկրներից և Անդրկովկասից ստացվելիք քաղաքական լուրերին: Հիմնականում, այդ բաժիններից բացի, եվրոպական թերթերի և մասնավորապես այդ օրերին Մադրասում հիմնադրված անգլիական քաղաքացիական մի օրգանի օրինակով, Շմավոնյանը ծրագրում էր հրատարակել առևտրական լուրեր, ապրանքների շուկայական գները, ազգային և կրոնական տոների և լուսնի փուլերի օրացույցները, նավագնացության չվացուցակը և այլն: Ամսագրի հրատարակված 18 համարներում այս ծրագիրը առավելագույնս իրականացվում է: Այն դադարեց լույս տեսնել 1796 թ. նյութական դժվարությունների պատճառով⁴:

Սկիզբ դնելով լրագրական գործունեությանը՝ հայ առաջին խմբագիրն իր շուրջն է համախմբում մի քանի խանդավառ երիտասարդների, որոնց կոչում էր վերակացուներ, և կազմակերպում մեր լրագրության պատմության մեջ առաջին խմբագրական մարմինը: Սահմանված կարգի համաձայն՝ տպագրվելիք նյութերը նախապես պետք է ստանային խմբագրության հավանությունը:

Շմավոնյանը թղթակցություններ էր ստանում Մադրասից, Կալկաթայից, Բարայից, Չինաստանից, Ֆիլիպիններից: Լուրեր էր տպագրում Երևանից և Շուշիից: Քաղաքական և պատերազմական լուրերը նա քաղում էր եվրոպական թերթերից՝ նյութերի ընտրության գործում հանդես բերելով պատշաճ քննական մոտեցում: «Ազդարարի» թղթակցներից շատերը առևտրականներ էին, ովքեր իրենց ճանապարհորդությունների ընթացքում ականատես լինելով բազմաթիվ դեպքերի, ինչպես և երբեմն ենթարկվելով արկածների ու աղետների, դրանց մասին պատմում էին Շմավոնյանին ուղարկած նամակներում: «Ազդարարին» թղթակցում էին նաև հոգևորականները, պաշտոնատար անձինք, հետաքրքրասեր քաղաքացիներ:

Ամսագրի լեզուն հիմնականում պարզեցված գրաբարն էր. շատերը գրում էին ջուղայառայ բարբառով կամ գրաբարի և բարբառի մի աններդաշնակ խառնուրդով: Խմբագիրն այդ նյութերը տպագրում էր ինչպես դրանք կային՝ յուրատեսակ կենդանություն և տեղի գաղթօջախի լեզվային առանձնահատուկ երանգը հաղորդելով ամսագրին:

Հայկական առաջին պարբերաթերթը մեծ տպավորություն է գործում Մադրասի և Կալկաթայի հայության վրա: Թղթակցները խոստովանում են, որ Շմավոնյան քահանան է՛լ ավելի է ոգևորում երիտասարդությանը, նրան մղում դեպի ընթերցանություն ու գրական-ստեղծագործական աշխատանք: Հիրավի, մթնոլորտը գաղթօջախում վերափոխվում է, առավելագույնս աշխուժանում: Ձևավորվում է բացառիկ մի շրջան, երբ հայրենասիրության, ազգային ինքնաճանաչողության և քաղաքացիական առաքինությունների խնդիրները, ընտրյալներից բացի, զբաղեցնում են նաև հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչներին:

Հետաքրքրական երևույթ է, անշուշտ, նաև այն, որ եթե եվրոպական երկրներում

⁴ 1794-ին լույս է տեսել «Ազդարարի» 4 համար, 1795-ին՝ 12 համար, իսկ 1796-ին՝ 2 համար: Յուրաքանչյուր համարի գինն էր 1 հուն (ռուսական 2 1/2 ռուբլի):

հրատարակված առաջին պարբերականները խոշոր քաղաքների առևտրական լրատուի դեր են կատարել, ապա «Ազդարարն» իր հրատարակած նյութերի բնույթով գիտամասնասնական և գրական-հասարակական պարբերաթերթի նախատիպն է դարձել հայ լրագրության պատմության մեջ: Այն հիմնականում ոգեկոչում էր հայրենիքի ազատագրման երազանքը, քննության առնում ազգի տունը Հայաստանում բարեշինելու գործնական ծրագիրը:

«Ազդարարի» հրատարակության տարիներին ռազմական գործողություններ էին ծավալվել Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև. առևտրական ճանապարհները փակված էին կամ վտանգներով լի: Ամսագրի թղթակիցները գանգատվում էին օտարերկրյա շուկաներում հայ վաճառականների անհաջողություններից, ապրանքների գների անկումից և այլ դժվարություններից: Գաղթօջախի քաղաքական և տնտեսական անկայուն վիճակից դուրս գալու ելքը և հնդկահայության ապագայի, սեփական հայրենիքում բարօր կյանք ստեղծելու հեռանկարների հետ կապված խնդիրներն էլ դառնում են լրագրական առաջին հոդվածների քննության առարկան:

«Ազդարարի» հրապարակագիրները հիմնականում չորսն էին, որոնցից իր անունով հոդվածներն ստորագրել է միայն Թադեոս քահանա Սոգինյանցը: «Բարեկամ» և միաժամանակ «Ուրախակից» ծածկանունով ստորագրել է տաղանդավոր հրապարակախոս և բանաստեղծ Մեթ Սամյանը⁵: «Հայորդի հայ» և «Ազգակից» ծածկանունները դեռևս վերծանված չեն, թեև կարծիքներ են հայտնվել, թե այդ ծածկանուններով ստորագրել է Շմավոնյանը, ինչպես և ասվել է, թե «Հայորդի հայը» Բաղրամյանի, իսկ «Ազգակիցը»՝ հենց Շմավոնյանի կեղծանուններն են եղել:

Թ. Սոգինյանցը «Ազդարարի» երկրորդ համարում շնորհավորելով հայ լրագրության ծնունդը՝ «Ազդարարը» համեմատում է աստվածաշնչյան աղավնու հետ, որը հայությանն ավետում էր ազգի բարոյական նորոգման լուրը: Նա միաժամանակ, Հովսեփ Արղությանի Կոնդակների տպավորության տակ, մեծ ոգևորությամբ հաղորդում է, որ Աստված քաղցրացրել է ռուսաց կայսրուհու աչքը հայերի վրա: Ուստի հայերի համար արևմուտքից լույս է ճառագել: Իր մեկ այլ ելույթում նա, շարունակելով «Ողբ Հայաստանեաց» պոեմի հիմնական գաղափարը, հայ ժողովրդին համեմատում է ցրված, անտերունչ հոտի հետ և խնդրում Ամենաբարձրայից՝ իր անօգնական ազգին ժողովել ի մի և նրանց դուրս բերել ստեղծված նսեմ ու անտանելի կացությունից:

«Ազդարարի» հրապարակախոսներից բանաստեղծական իր տաղանդով և մամուլի գործերի քաջատեղյակությամբ աչքի էր ընկնում Մեթ Սամյանը⁶: Ազգային կյանքի առաջընթացի մտահոգությամբ գրված «Ուրախակից բարեկամի» չափածո յոթ հոդվածները յուրատեսակ քարոզներ ու ծրագրեր էին՝ գրված ընթերցողներին մատչելի հայերենով: Լրագրողը ամսագրի առաջին համարում շնորհավորում է «Ազդարարի» ծնունդը և բարեմաղթում, որ այն լինի երկարակյաց և արժանանա

⁵ Թ. Սոգինյանցի և Ս. Սամյանի հրապարակախոսական ելույթները գրված են չափածո:

⁶ Մեթ Սամյանը (1771-1848) ծագումով նորջուղայեցի էր: Նա կյանքի 60 տարիներն անց էր կացրել Մադրասում՝ աչքի ընկնելով իր հասարակական եռանդուն գործունեությամբ: Նրա մահվան կապակցությամբ Մեսրոպ Թադիադյանը 1848 թ. «Ազգասեր Արարատեան» հանդեսի Ա հատորի առաջին համարում տպագրում է Սամյանի մահախոսականը և նրան նվիրված իր երկու բանաստեղծությունները: «Ի Մեթ Սամ» բանաստեղծության մեջ Թադիադյանը նրան մեծարում է «Գրիչ հզոր և գրոց հայր, գիտուն, գիտնոց բարերար» խոսքերով:

հայրենիքում հրատարակությունը շարունակելու բախտին: «Սեփական տան», Մայր Հայրենիքի ազատագրության գաղափարը շարունակաբար արտացոլվել է «Բարեկամի» նաև հետագա հոդվածներում, որոնք ամենայն իրավամբ համազգային ակնկալիքներին համապատասխան հնչեղություն ունեին: Իր հոդվածներում նա հաստատում էր, որ իսկապես հայ վաճառականները ձախողվում են Չինաստանում, Ֆիլիպիններում, Բատավիայում և այլուր: Հայերի ունեցվածքը ի չիք է դառնում, մինչդեռ նրանց ավանդական հայրենիքում տնօրինում են օտար նվաճողները: «Ուրախակից բարեկամը» հայերին խորհուրդ է տալիս վերցնել իրենց գանձերը և գնալ «Աշխարհն Հայաստան»: Հայրենիքում նրանք կկարողանան զարգացնել երկրի տնտեսությունը, արդյունագործությունը, դպրոցական գործը: Հայրենիքի ազատագրման հույսը «Ազդարարի» հրապարակախոսը կապում է քրիստոնյա պետությունների՝ Ռուսաստանի և Վրաստանի թագավորների հետ:

Քանի որ «Ուրախակից բարեկամի» համոզմունքով հայրենիքի ազատագրության գաղափարը ենթադրում էր ժողովրդի ազգային ինքնաճանաչողության որոշակի աստիճան, նա խորհուրդ է տալիս «Ազդարարին» ընթերցողներին դաստիարակել ուսումնաստենչության ոգով: Հայերի նախնիները սիրել են ուսումն ու գիտությունը, նրանք ունեցել են իրենց գիտնականներն ու փիլիսոփաները, որոնց օրինակին պետք է հետևեն ժամանակակիցները: Հայերին ազգային և քաղաքական ինքնաճանաչողության հասցնելու ուրույն ճանապարհ է նշում «Հայորդի հայր»: Նա քննադատում է հայերի կենցաղ մտած այն դատապարտելի սովորույթը, երբ նրանք լոկ խոտում են իրենց տառապանքների, ազգի դժբախտության մասին, հառաչում են, ողբում և աղոթում, որ Աստված փրկի իրենց:

«Հայորդի հայի» հարցադրումը միակողմանի գտնելով՝ նրա հետ բանավեճի է մտնում «Ազգակից» ծածկանունը կրող հրապարակախոսը: Նա գտնում է, որ հայերն իրենց ամբողջ ուշադրությունը պետք է կենտրոնացնեն ուսման վրա: Հնդկաստանի հայերը վաստակում են այնքան, որ նրանց ունեցվածքի մեկ քառորդով կարելի կլինի մի ազգ բարձրացնել: Ի՞նչն է, ուրեմն, նրանց պակասությունը, եթե ոչ՝ ուսումը: Իր ընդդիմախոսի դեմ պատասխան հոդվածով կրկին հանդես է գալիս «Հայորդի հայրը»՝ պաշտպանելով իր դրույթները:

Հնդկահայ լուսավորիչներն իրենց հոդվածներում ազգի առաջադիմության հարցում մեծ նշանակություն էին տալիս նաև ժամանակի քաղաքակրթության նվաճումների յուրացմանը: Այս միտքն էր խրախուսում Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Հովսեփ Արղությանը՝ Շմավոնյանին ուղղված մի նամակում: Նա գրում էր, թե հայերը պետք է կարողանան ուսումնասիրել եվրոպական ազգերի լեզուն, գրականությունն ու գիտությունը, փորձեն ընդօրինակել նրանց, որով կհագեցվի ազգի ծարավը, և կկատարվեն հայերի բաղձանքները: «Թերևս այդ միջոցով էլ փրկության առիթ կամ օգնություն լինի մեր քաղցր հայրենիքին», - ավելացնում է նա:

«Ազդարարի» խմբագիրը ոչ միայն իր հոդվածներով լրացնում և հաստատում էր ամսագրի հրապարակախոսների հարցադրումները, այլև մեծ սիրով առաջնորդվում էր Հովսեփ Արղությանի խորհուրդներով: Զարգացնելով լուսավորական իր ծրագիրը՝ նա ընթերցողներին հորդորում էր կրթություն ձեռք բերել և չընկնել հարստության հետևից: Հարուստները ոչինչ են իմաստունների համեմատությամբ, գրում է Շմավոնյանը, չէ՞ որ Արիստոտելի և Պլատոնի ժամանակ նույնպես հարուստներ են եղել, բայց ովքե՞ր են եղել նրանք, և ո՞րն է նրանց կատարած գործը:

Նրանց անունները ջնջվել են, այնինչ պատմությունը անմահների գրքում է գրել Պլատոնի և Արիստոտելի անունները:

Երկու տարի անց իր տպագրած գրքերից մեկի վերջաբանում նա Մ. Բաղրամյանի ոգով շարունակում է խորհրդածել հայերի լուսավորության հարցի շուրջ: Հայ մանուկները պետք է ճանաչեն իրենց երկիրը, սիրեն այն, սիրեն մայրենի լեզուն: «Աղաչեմ զձեզ եղբայրք,- գրում է Շմավոնյանը,- անկեղծ սիրով սիրեցեք յագգ՝ և յաշխարհին ձեր»: Հիշեցե՛ք շարունակ, որ «զպտուղն աշխարհին մերոյ կթեն ձեռամբ և աշխատանօք մերոյ և վայելեն բռնաւորքն մեր»⁷: Իբրև այս թշվառությունը դարմանելու միջոց՝ նա առաջարկում է սիրել ընթերցանությունը հայկական տառով ու բառով, անաղարտ պահել մայրենի լեզուն ու խորանալ ուսման ու գիտության մեջ:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում «Ազդարարի» գրական բաժինը: Ամսագրում տպագրված առակներն իրենց ակունքներով կապվում են միջնադարյան հայկական ձեռագրերի և միջնադարում լայն տարածում գտած թափառող սյուժեների հետ: Այդ առակներում ջատագովվում են ընկերասիրության և ճշմարտասիրության գաղափարները, քննադատվում են պալատական բարքերը: Տպագրվել է նաև մի քանի մանրապատում, որոնց մեջ նշվակված են ծուլությունը, թագավորների ամբարտավանությունն ու դաժանությունը:

«Ազդարարի» գրական բաժնում տպագրվել են Թադեոս Սոգինյանցի, Մամուել քահանա Ղայթմազյանցի բանաստեղծությունները, դարաբաղցի Պետրոս քահանայի «Վասն զոջացեալ մարդոյ» տաղը, ինչպես և մի քանի բանաստեղծություններ, որոնց հեղինակները կա՛մ չեն ստորագրել, կա՛մ հանդես են եկել ծածկանուններով:

Ամսագրի գրական բաժնի ամենամեծ նվաճումն է նորջուղայեցի վաճառական, Մաղրասի հայ համայնքի մտավորական Հակոբ Սիմեոնյան-Այուբյանցի «Հեղար Ալի խանի պատմությունը» վեպի տպագրությունը⁸: Հեղինակն այդ վեպում հանգամանորեն ներկայացրել է Սրբնգաթան քաղաքի սպարապետ Հեղար Ալի խանի կյանքի պատմությունը (1717-1782), հիմնականում նրա վարած ազատագրական կռիվներն օտար նվաճողների՝ անգլիացիների դեմ: Գրքի առաջաբանում Այուբյանցը, ակնածանքով հիշատակելով հայ պատմիչների վաստակը, հայտնում է, որ ինքը ևս վճռել է գրել՝ հոգուտ հայ նորաբողբոջ երիտասարդների, որպեսզի նրանք իմանան, թե ինչպես պետք է համեստաբար և իմաստությամբ ապրեն հնդկական տերության սահմաններում և օրինակ ծառայեն իրենց հաջորդների ու ապագայի համար:

«Հեղար Ալի խանի պատմությունը» վեպը, որքան էլ ժանրային և լեզվական առումով անկատար, աչքի է ընկնում իր ճանաչողական արժեքով և հստակ պատկերացում է տալիս Հնդկաստանի ժողովուրդների կյանքի, պատերազմներից ու սովից ավերվող ֆեոդալական այդ պետության առօրյայի, երկրում օտար նվաճողների ունեցած իշխանության մասին:

Ամսագրի հրատարակության կարճատև ժամանակամիջոցում Շմավոնյանը կարողացել է տպագրել նաև թարգմանական մի քանի գործ: Մանրապատումներից

⁷ «Գիրք անուանեալ դակավար մանկանց», Մաղրաս, 1797 թ., «Վերջաբանութիւն գրքոյս առ սիրելի մանկունք հայոց», էջ 285:

⁸ «Գիրք զբօսանաց և թուղթք քաղցրալուրք, յորս ընթերցանին վարք, արարմունք և բարքն ճարտարագունեղ բանաստեղծի, Նաաբ Հեղար Ալի խանի, և մեծ Սպարապետի Հնդկաց Սրբնգաթան քաղաքի» (1795-1796 թթ., 9 8-18):

բացի, «Ազդարարի» խմբագիրը տպագրել է անգլիացի մանկագիր Թոմաս Դեյի (1748-1789 թթ.) «Փոքրիկ Ջեյի պատմությունը» արկածային վիպակը, որը մանուկ սերնդին պետք է ուսուցաներ սիրել աշխատանքը, ապրել առաքինի վարքով և ձգտել բարի գործերի: Քանի որ Թոմաս Դեյը կրում էր Ժան Ժակ Ռուսսոյի մանկավարժական-լուսավորական հայացքների ազդեցությունը և այդ հայացքների ժողովրդականացնողն էր Անգլիայում, ուստի դա հիմք է տվել գրականագետ Մարգո Ասլանյանին հանգել այն եզրակացության, որ «Ջեյի պատմության» տպագրությամբ «Ազդարարը» հայության մեջ Ժան Ժակ Ռուսսոյի մանկավարժական հայացքների առաջին տարածողը եղավ»⁹: Մ. Ասլանյանը ճշտել է թարգմանական ևս երկու գործերի հեղինակների ինքնությունը: Դրանք են՝ Ադիսոնի «Միրգայի տեսիլքը» և Սոխլի «Մանտոն Բարսիսայի» պատմությունը:

«Ազդարարի» արձակը, ինքնուրույն թե թարգմանական, աչքի է ընկնում բարոյադաստիարակչական նպատակառդովածությամբ, խտացնում ժողովրդական մտածողությանը բնորոշ իմաստության և լավատեսության հատկանիշները: Այստեղ, անկասկած, մեծ է Շմավոնյանի վաստակը: Անկախ այն բանից, որ ինքը ևս հեղինակ էր բազմաթիվ թարգմանական գործերի ու գրական մշակման ենթարկված նյութերի, որոնց տակ սովորություն չունեի ստորագրել, «Ազդարարի» խմբագիրը լուրջ ուշադրություն էր դարձնում, որ ընտրված նյութերը համապատասխանեին ամսագրի ընդհանուր ոգուն: Այդ է հաստատում նաև նրա մի խոստովանությունը: Անդրադառնալով արտասահմանյան պարբերականների գրական նյութերին՝ նա գրում է, թե ինքը չէր կարող անքննադատ կերպով օգտվել դրանցից, որովհետև այդ գործերն «ավելի առասպելաբանություններ, քան բարոյական գրույցներ են»:

Հարություն Շմավոնյանի վաստակը, սակայն, չի սպառվում գեղարվեստական գործերի կամ հրապարակախոսական հոդվածների տպագրությամբ: Նա հրատարակել է նաև «Պատմութիւն պարսից» աշխատությունը: Ձեռագրի հեղինակն էր Նոր Ջուղայի Ամենափրկչյան վանքի միաբան Խաչատուր աբեղա Ջուղայեցին, որը նորջուղայեցի Հարություն Սահակյանի հանձնարարությամբ գրել է Պարսկաստանի ընդարձակ պատմությունը:

1790-ական թթ. սկզբներին պատմագիրը որպես նվիրակ ուղևորվում է Հնդկաստան, որտեղ նպատակ ուներ տպագրել իր գիրքը, բայց դեռ տեղ չհասած՝ վախճանվում է Բասրայում: Նրա ձեռագիրը հասցվում է Մադրաս: Մեծ ծախսերի պատճառով հնարավորություն չունենալով «Պատմութիւնը» տպագրել առանձին գրքով՝ Շմավոնյանը «Ազդարարի» տասներկու համարներում հաջորդաբար տպագրում և ավարտին է հասցնում այն: Խորապես հասկանալով Խաչատուր Ջուղայեցու գործի արժեքը՝ Շմավոնյանն այդ գործի տպագրությունից հետո ձեռագիրն ուղարկում է Էջմիածին, որտեղ և 1905 թվականին «Պատմութիւն պարսից» գիրքը տպագրվում է առանձին հրատարակությամբ:

Միաժամանակ «Ազդարարի» էջերում հաղորդագրություններ են տպագրվել եվրոպական երկրներում տեղի ունեցող քաղաքական, Կովկասի իրադարձությունների և, մասնավորապես, Ադա Մահմադ խանի արշավանքների մասին: Մեծապես լուսաբանվել է մադրասահայության առօրյան (ժողովներ, վիճակահանություններ, դատական նիստեր, առևտուր, առանձին տոնախմբություններ և այլն): Այդուհան-

⁹ Տե՛ս Մ. Ասլանյան, Ռուսսոյի անգլիացի հետևորդը «Ազդարարի» էջերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, 3, էջ 102:

դերձ, ամսագրում ծանրակշիռ տեղ էին գրավում հրապարակախոսական և գիտամասսայական հոդվածները: Դրանց միջոցով Հ. Շմավոնյանը ձգտում էր օժանդակել ժողովրդի ընդհանուր լուսավորությանը, նրա հետաքրքրասիրությունների շրջանակի ընդլայնմանը: Այդ նպատակով է, որ նա, ի թիվս այլ հոդվածների, արտատպել է Մխիթարյան միաբանության անդամ Հայր Էնտազյանի գիտահանրամտչելի մի գրքուկը՝ նվիրված օդապարիկի առաջին թռիչքների պատմությանը: Խմբագիրը վերոհիշյալ հոդվածին կցել է մի գեղեցիկ գծանկար, որը պատկերում էր օդապարիկի 1787 թ. թռիչքը՝ համապատասխան քարտեզով:

Շմավոնյանը հիշեցնում է, որ այդ աշխատանքը ոչնչով չի զիջում եվրոպական թերթերի նմանօրինակ գործերին: Այն կատարել է հաշտարխանցի նկարիչ և փորագրող Կոստանդ Թաթյանը (1796, 9 18): Առհասարակ իր հրատարակած գրեթե բոլոր գրքերի հիշատակարաններում Շմավոնյանը բարի խոսքով է հիշում գործակիցներին՝ տպարանի աշխատակիցներին: Այդ կերպ ահա մեր սերունդներին են հասել XVIII դարի վերջին քառորդի հայ լուսավորական շարժման գործիչներից շատերի անունները: Դրանցից էր առաջին պոլիգրաֆիստ Խաչիկ Ծատուրյան-Ջարիֆյանը: Նախ Կալկաթայից թղթակցում, ապա Մադրաս է փոխադրվում Սկրտում Միմենոյան-Ծմրիկյանը, ով հետագայում դառնում է Շմավոնյանի տպարանի վերակազմի և հրատարակում անգլերեն-հայերեն «Փոքրիկ բառագիրը»: Հայ առաջին պոլիգրաֆիստներից էին նաև Բադդասար Հաֆթյանը, Թորոս Թանայանը, թիֆլիսեցի Գևորգ Աղաջանյանը և շատ-շատերը: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին առևտրով և, ինչպես Սոգինյանցն ու Այուբյանցը, ծագումով նորջուղայեցիներ էին, որտեղից բերել էին Ս. Ամենափրկչյան վանքի լուսավորական ավանդույթները: Աշխատանքը տպարանում (որ կատարում էին գրեթե ձրի) նրանց համար գաղափարական գործ էր՝ հավասարագոր ազգի վերածնության համար պայքարելուն:

«Ազդարարը», որ խմբագրի դիպուկ բնութագրությամբ «նորոգ ոգուածք» էր և իր դարում «ամեննին նոր» երևույթ, խմբագրական հմուտ աշխատանքի շնորհիվ դարձել է ժամանակի հայ հասարակական կյանքի տարեգրությունը: Ամսագիրը համակողմանիորեն ներկայացնում է գաղութահայության կյանքը, նրա մտահոգություններն ու առօրյան, արտահայտում նրա ազատատենչ ոգու տվայտանքներն ու հույսերը՝ կապված հայրենիքի ազատագրության հետ: Այն ոչ միայն ճանաչողական հսկայական նշանակություն ունի, այլև իրավամբ նշանավորում է հայ լրագրության փառավոր ծնունդը: